

Анна Марія Басаурі Зюзіна

**Дослідження іудаїзму в радянській Україні
(1957–1985): Т. К. Кичко, А. І. Едельман
та І. І. Мигович**

Anna Mariya Basauri Ziuzina

**Jewish Studies in the Soviet Ukraine (1957–1985): T. K. Kitchko, A. I. Edelman and
I. I. Mygovych**

Having analyzed academic works of T. K. Kitchko, A. I. Edelman and I. I. Mygovych, the author traced the history of Jewish studies in the Soviet Ukraine in 1957–1985. The article presents short biographies of the mentioned authors, gives accounts on some of their works and explicates common trends in Jewish studies during this period of time.

Keywords: Ukrainian Soviet Socialist Republic, Jewish studies, Zionism, Soviet science

Проаналізовано науковий доробок Т. К. Кичка, А. І. Едельмана та І. І. Миговича. Розглянуто історію дослідження іудаїзму в радянській Україні в період з 1957 до 1985 рр. та з'ясовано спільні тенденції дослідження іудаїзму в означений період.

Ключові слова: УРСР, дослідження іудаїзму, сіонізм, радянська наука

Дослідження іудаїзму давно займає належне місце в західних наукових центрах та університетах, де ними займаються не тільки історики, але й соціологи, релігієзнавці, етнографи, антропологи, філологи та ін. Наявність достатньої кількості подібних наукових розвідок дозволяє іудаїці займати чинне місце у підготовці майбутніх спеціалістів різних сфер знань. В Україні з 1991 р. також стрімко почала розвиватися ця наукова галузь¹, що було зумовлене дефіцитом неупереджених досліджень з іудаїки в СРСР, до складу якого входила й Україна.

Часто вітчизняні релігієзнавці намагаються «відхреститися» від своїх «совєтських» напрацювань, адже вважають їх неадекватними або поганими. Насправді освіта, отримана сучасними дослідниками, базується на основних принципах радянського наукового атеїзму, які почасти були заангажованими, а почасти – серйозно методологічно обґрунтованими. Аналіз досліджень іудаїзму, які проводилися в радянській Україні з 1923 до 1991 рр., дозволить прослідкувати корені сучасних концепцій і підходів у дослідженні іудаїзму, які панують в українському релігієзнавстві. Виявивши елементи упередженої радянської ідеології, визнавши та прийнявши цю сторінку в історії розвитку вітчизняного релігієзнавства, можна адекватніше застосовувати західні підходи. Саме тому аналіз досліджень іудаїзму в радянській Україні є надзвичайно актуальним для сучасного релігієзнавства.

Період 1920–1930-х рр. вже досліджується українськими науковцями. Так, у 2007 р. світ побачила монографія Елли Циганкової «Сходознавчі установи в Україні (радянський період)»². Хоча авторка розглядає весь період входження України до складу Радянського союзу, найбільше уваги приділено саме 1920–1930-м рр. Авторка приділяє достатньо уваги історії розвитку іудаїки в межах українського сходознавства цього періоду. У 1997 р. було видано книгу «Єврейські наукові установи в Україні у 20-30-і роки ХХ ст.»³, в якій зібрано статті багатьох дослідників з різних аспектів цієї теми. Останнім часом історія іудаїки досліджується в Одесі В. Левченком, В. Єлпатівською, О. Петріківською⁴, у Полтаві – О. Вітринською⁵. На жаль, нам не вдалося знайти конкретних досліджень історії іудаїки в період з 1940-х до 1990-х рр.

Метою пропонованої статті є прослідкувати історію дослідження іудаїзму в радянській Україні в період з 1957 до 1985 рр., коли видавалися праці трьох провідних радянських дослідників іудаїзму Т. К. Кичка, А. І. Едельмана та І. І. Миговича⁶.

У 1949 р. було закрито останню сходознавчу інституцію в Україні, якою був Кабінет для вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору. Згідно з А. Грінбаумом, автором статті «Іудаїка в СРСР, 1950–1990» в Енциклопедії «Джудаїка», саме 1950 р. можна назвати найнижчою точкою в дослідженні іудаїзму в Україні⁷. Хоча після смерті Й. Сталіна у 1953 р. знову почала друкуватися література на їдиш, це не означало, що було поновлено втрачену академічну традицію дослідження іудаїзму. Але швидка асиміляція радянських євреїв призвела до того, що вони не могли читати на їдиш ані літературні твори, ані наукові статті. Іудаїка була включена до сходознавства, яке інституційно було представлено лише у Москві та Ленінграді⁸.

Дослідженнями іудаїзму в УРСР в означений період займалася обмежена кількість людей. Цих дослідників можна умовно поділити на дві групи: 1) ті, хто присвятив багато часу та зусиль для вивчення іудаїзму, та 2) ті, хто побіжно написав одну або кілька статей, присвячених іудаїзму. До першої групи належать: Т. К. Кичко, А. І. Едельман та І. І. Мигович. До другої групи причетні набагато більше науковців або партійних діячів, серед яких: К. Й. Ямпольський, Р. А. Бренман, В. Бичатін, Д. Коган, В. Шварц, Е. Заброта, А. Теплицький, О. М. Ковтун, О. Л. Вовк, О. А. Кокошинський, В. Є. Єленський та ін.⁹. Відтак, у межах цієї статті ми вважаємо за доречне зупинитися на дослідженнях Т. К. Кичка, А. І. Едельмана та І. І. Миговича, оскільки вони представляли «мейнстрім» радянської науки, яка займалася питаннями наукового атеїзму загалом та питаннями іудаїзму зокрема, крім того, їхні дослідження друкувалися в УРСР і вони викладали в українських ВНЗ.

Найпершою книгою про іудаїзм, надрукованою в Україні після 1949 р., стала невелика брошура Трохима Корнійовича Кичка «Іудейська релігія, її походження і суть» (1957). Відомо, що автор праці народився 1905 р. До Другої світової війни він працював в апараті ЦК КП(б)У, а потім в органах НКВС. Під час Другої світової війни очолював Вінницьке радянське підпілля, але проживав у місті за документами вчителя Самсонова. У 1948 р. його звинуватили у допомозі німецьким окупантам і виключили з КПРС, але у 1954 р. поновили. Вже через три роки Т. К. Кичко починає активно писати статті та брошури про іудаїзм, а згодом – про сіонізм. Т. К. Кичко був кандидатом філософських наук, захистив дисертацію на тему «Современный иудаизм и его реакционная роль». У 1962 р. він викладав марксизм-ленінізм, науковий атеїзм та політекономію в Київському технологічному інституті легкої промисловості. До початку 1980-х рр. Т. К. Кичко читав лекції на замовлення Київського міськкому КПУ, але про його подальшу долю нам не відомо.

У 1959 р. Т. К. Кичко видає працю «Про іудейську релігію», а у 1961 р. – «Правда об иудейской религии». А через два роки, у 1963 р. виходить його сумнозвісна книга «Іудаїзм без прикрас». Як написано у передмові: «Книга Т. К. Кичка «Іудаїзм без прикрас» – чи не перший на Україні ґрунтовний атеїстичний твір, який послідовно й переконливо викриває реакційну суть сучасної іудаїстської ідеології»¹⁰. Назви частин книги говорять самі за себе: «Міф про «богообраний народ» і його небесного покровителя Ягве», «Тора-Хумеш і Талмуд – павутиння мракобісся», «Трицять тенета іудаїзму», «Торжища біля орейнойдешів», «Іудейські компрачкоси – вороги молоді», «Життя спростовує сіоністську брехню» тощо. Наводячи багато цитат з Тори та Талмуду, автор «доводить», що іудаїзм є ретроградною релігією, яка є несумісною із новим науковим світоглядом, що панує в Радянському Союзі. Стиль викладу є неакадемічним, розрахованим на пересічного читача, а тираж у 12 тис. екз. зробив цю книгу доступною для широкого загалу. Цікаво відмітити, що автор покликається не тільки на праці класиків марксизму-ленінізму, «хрестоматійну» книгу М. Й. Шахновича «Реакционная сущность иудаизма», але й на дореволюційні видання, наприклад, на переклад «Історії євреїв» Г. Греца 1906 р., на переклад Талмуду Н. Перферковича, на С. Беренфельда «Талмуд, его сущность, значение и история» тощо. Автор також використовує книжки та статті іноземними мовами, надруковані в Ізраїлі, США та інших зарубіжних країнах. Крім «атеїстично-пропагандистського» стилю викладу, книга оздоблена карикатурами, які носять відверто антисемітський характер. Про це писав М. Дектер, наголошуючи, що в Радянському Союзі вже декілька десятиліть не друкувалися подібні малюнки і що їхні аналоги можна знайти лише в нацистській пропагандистській літературі¹¹. Крім того, обурення за кордоном викликав той факт, що ця книга

була надрукована у видавництві Академії наук УРСР, а це «вносить антисемітські наклепи зі сфери пропаганди та наділяє їх званням офіційно ухваленої «науки»»¹². На вимогу міжнародної громадськості радянська влада засудила книгу Т. К. Кичка та вилучила її наклад. В офіційній постанові ЦК КПРС, яка була опублікована 4 квітня 1964 р. в газеті «Правда», було піддано критиці книги Т. К. Кичка «Іудейська релігія, її походження і суть» та «Іудаїзм без прикрас». Зарубіжні дослідники погоджуються з думкою про те, що Т. К. Кичку замовили написати подібну книгу не тільки для дискредитації іудаїзму як релігії, але й для розпалювання ворожнечі між українцями та євреями.

Короткий зміст книги «Іудаїзм без прикрас» зводиться до наступних тез. Іудаїзм є релігією, яка завжди використовувалася заможними класами для поневолення трудящих євреїв. Підкреслюючи свою «богообраність», євреї відокремлюють себе від інших народів, тим самим перешкоджаючи єднанню пролетарів всього світу. Сакральні тексти іудаїзму переповнені «нелюдськими» приписами, які заповідають євреям вбивати неєвреїв, знущатися над неєврейськими дітьми тощо. Синагога є місцем, де багаті євреї ще більше збагачуються за рахунок простих трудящих, в чому їм допомагають рабини. Іудаїзм заперечує рівність чоловіків та жінок та змушує жінку бути «рабиною» свого батька, а потім і чоловіка. Сіонізм вибрав ідеї іудаїзму як засадничі для своєї «реакційної» ідеології. В Радянському Союзі є дієві механізми подолання іудейського «мракобісся», відтак багато євреїв перестали бути іудеями або сіоністами¹³. Також у книзі наводилися історії про тих радянських євреїв, які, «піддавшись» ідеям сіонізму, поїхали в Ізраїль та на собі відчули всі «жахи» розбудови нової держави. Особливо підкреслювалася «прогресивна» роль радянської ідеології в подоланні релігійних пережитків, які перешкоджають суспільному прогресу.

У 1968 р. виходить наступна розвідка Т. К. Кичка «Іудаїзм і сіонізм», тираж якої був 60 тис. екземплярів: «У брошурі показуються ідейні джерела і реакційна суть сучасного іудаїзму й сіонізму, викривається антинародна політика єврейських буржуазних націоналістів у країнах капіталу як вірних слуг і зброєносців імперіалізму в боротьбі проти соціалізму і національно-визвольного руху в усьому світі»¹⁴. Брошура складається з двох великих частин: «Іудаїзм у планах реакції» та «Сіонізм на службі імперіалізму». Великі уривки «нової» книги насправді є прямими цитатами зі «старої»: наприклад, про ставлення іудаїзму до жінок (с. 105–110 «Іудаїзм без прикрас» та с. 38–41 «Іудаїзм і сіонізм»). Як і в попередніх своїх працях, автор вириває цитати з контексту іудейських сакральних текстів й вульгарно інтерпретує їх, наголошуючи на їхньому першопочатковому значенні, яке було релевантним для часів канонізації цих текстів, і відкидає багатотисячлітню традицію інтерпретації давніх іудейських законів.

Для розуміння потенціальної аудиторії, на яку були розраховані ці книжки, необхідно зазначити, що у січні 1970 р. в СРСР було проведено перепис населення, відповідно до якого на території Радянського союзу проживало 2 151 000 євреїв, що складало менше 1% всього населення¹⁵. Історично Київ та частина Правобережної України входила до царської «межі осілості», відтак у 1970 р. в Києві нараховувалося приблизно 154 000 євреїв, що складало 13,9% всіх киян¹⁶.

У 1972 р. виходить нова праця Т. К. Кичка «Сіонізм – ворог молоді», з анотації якої стає зрозумілим, що хоча ще декілька років тому радянська влада засудила його книгу «Іудаїзм без прикрас», все одно вона підтримує ідеї, які в ній викладені: «Нова робота викриває реакційну роль сіонізму – ідеологію, політику і практику монополістичної єврейської буржуазії. На конкретних прикладах автор доводить згубність сіоністського вчення, переконує, що тільки інтернаціоналізм, спільна боротьба за права усіх трудящих допоможе молоді знайти правильний шлях у житті»¹⁷. Наступного 1974 р. Т. К. Кичко видає ще одну невеличку брошуру «Модернізація іудаїзму в системі ідеологічного сіонізму».

Водночас з Т. К. Кичком в Україні працює ще один дослідник іудаїзму: у 1963 р. в Ужгороді виходить брошура А. І. Едельмана «Именем Бога Ягве».

Відомо, що Адольф Ісидорович Едельман народився й жив в Ужгороді. Захистив кандидатську дисертацію і в 1970-х рр. працював доцентом Ужгородського університету. Після розпаду Радянського Союзу А. І. Едельман продовжував досліджувати іудаїзм, зокрема історію євреїв Закарпаття, і став членом «Товариства «Єврейська спадщина», де виконував функції члена редколегії серії «Єврейський архів»¹⁸.

У 1967 р. А. І. Едельман захистив кандидатську дисертацію в Інституті філософії Академії наук УРСР «Критика модернизации идеологии современного иудаизма» під керівництвом В. К. Танчера, а його першим опонентом виступав М. Й. Шахнович. Дисертація складається з двох глав. Перша глава називається «Критика философских основ апологетики современного иудаизма», в ній аналізуються філософські інтерпретації іудейського «раціоналізму» (тобто філософський захист іудаїзму гегельянцями XIX ст., обґрунтування М. Лацарусом реформістського іудаїзму, неокантіанське «відновлення» іудаїзму Г. Когеном, прагматистська інтерпретація іудаїзму М. Каплана), а також аналізується іудейський ірраціоналізм та його сучасна філософія (тобто релігійний екзистенціалізм М. Бубера та містицизм Ф. Розенцвейга). Друга глава дисертації присвячена критиці «деяких основних ідей сучасного іудаїзму», зокрема, автор розкриває соціальну суть етичного вчення іудаїзму, представляє сучасні інтерпретації іудейського монотеїзму, месіанізму, есхатології та догми «бого-

обраності». Цікаво відмітити, що основний зміст дисертації А. І. Едельмана «кочує» з однієї його праці до іншої. Важливо також підкреслити, що судячи із використаної А. І. Едельманом літератури, він володів не тільки угорською мовою, але англійською, французькою, іспанською та івритом. Це викликає повагу та свідчить про певну компетенцію цього науковця.

Протягом 1970–1980-х рр. А. І. Едельман публікує праці «Современность и иудаизм» (1970), «Иудаизм: прошлое без будущего» (1977), «Критика богословсько-філософських спекуляцій сіонізму» (1980), «Кому служит «богоизбранность»» (1985). У творі «Современность и иудаизм» автор, йдучи шляхом своїх попередників, спочатку розвінчує розуміння іудеями власної історії як божественної, потім наголошує на ретроградності «середньовічних» догм іудаїзму, критикує іудейську мораль, месіанізм, а також розвінчує ідею «богообраності» євреїв, на якій базується ідеологія сучасного сіонізму. Книга «Иудаизм: прошлое без будущего» була надрукована накладом в 25 тис. екз. Але за своєю суттю вона не дуже відрізнялася від попередньої, тому що автор наголошував на тих самих темах, використовуючи ту саму аргументацію на доведення своїх поглядів. Необхідною частиною радянських книжок про іудаїзм виступало «пояснення причин відходу трудящих євреїв-громадян СРСР від іудаїзму та закономірностей відмирання релігії при соціалізмі. Читач переконається в тому, що іудаїзм, хоча й має багатовікову історію, є приреченим, як і будь-яка релігія, і майбутнього не має!»¹⁹. В «Критиці богословсько-філософських спекуляцій сіонізму» А. І. Едельман показує джерела єднання сіонізму та іудаїзму, релігійно-ідеалістичне підґрунтя сіонізму, наголошує на неспроможності сіоністських ідей розв'язати національне питання, а також на необхідності досягнення духовної свободи, тобто звільнення від впливу іудаїзму та сіонізму.

Особливої уваги заслуговують згадки А. І. Едельманом дослідження, яке він проводив серед євреїв Закарпатської області. Він наводить уривки із проведених інтерв'ю, відсоткові співвідношення віруючих та невіруючих євреїв, частоту відвідування синагог, деякі питання із анкети, на яку відповідали респонденти. Але, на жаль, нам невідомо, де саме зберігаються матеріали проведеного А. І. Едельманом дослідження.

Останнім науковцем, дослідження якого ми розглянемо в цій статті, стане Іван Іванович Мигович. Він народився 17 вересня 1942 р. на Закарпатті, з 1962 р. є членом КПРС. У 1973 р. І. І. Мигович захистив кандидатську дисертацію на тему «Критика ідеології сучасного хасидського іудаїзму», а в 1986 р. – докторську на тему «Критика ідеології і політичної практики клерикального націоналізму». З 1998 до 2006 рр. він був народним депутатом Верховної ради України від Комуністичної партії²⁰.

Основною відмінністю публікацій І. І. Миговича від Т. К. Кичка та А. І. Едельмана є те, що в своїх дослідженнях він розкриває дидактичну важливість викриття «реакційної сутності» іудаїзму та наводить конкретні методичні пропозиції щодо виховання студентів в душі радянського атеїзму.

У 1973 р. І. І. Мигович опублікував брошуру «Хасидське благочестя і сіонізм» та методичну розробку «Атеїстична робота серед послідовників іудаїзму». У методичці автор доводить необхідність раціонального осмислення релігійних феноменів та їхнє «викриття» в очах віруючих. В СРСР жорстоко проводилася антирелігійна програма ще з 1930-х рр., видавалася антисемітська література, а автор писав: «Лекції, бесіди, статті, радіопередачі з критики іудаїзму, як й інших релігій, повинні бути тактовними, доказовими, зрозумілими слухачам»²¹. На жаль, наклад цієї методичної розробки був настільки обмежений (800 екз.), що зовсім небагато педагогів могли застосовувати рекомендації автора у своїй пропагандистській діяльності.

У 1979 р. вийшла наступна книга І. І. Миговича «Благочестивий іудаїзм і сіонізм», в якій, «не претендуючи на повне висвітлення проблеми, автор [...] прагнув з'ясувати соціальні та ідейні передумови виникнення «благочестивого» іудаїзму, розкрити еволюцію й основні аспекти модернізації його соціально-етичних концепцій, зв'язок із загальною кризою буржуазно-ідеалістичної філософії і релігії на Заході, викрити антинауковий характер цієї містико-релігійної течії, висловити деякі рекомендації щодо практичної ідейно-виховної роботи серед трудящих»²². Сам вибір назви – «благочестивий» іудаїзм замість «хасидизм» свідчить про бажання автора підкреслити спробу «маскування» нового різновиду старого іудаїзму, а лапки в прикметнику «благочестивий» підкреслюють протилежне значення цього слова, формуючи в читача негативне ставлення. Про це свідчить і наступна цитата: «Він [«благочестивий» іудаїзм] не висував будь-якої позитивної соціальної програми. Погляди на власність у хасидів майже не розходилися із талмудичними. Крім благодійництва деяких ватажків, спільних пиятик і фамільярності у взаєминах сектантів, цей рух далі не йшов. Намагання колишніх і нинішніх апологетів іудаїзму видати хасидизм за «релігійне пробудження» євреїв, «велике етичне вчення» цілком безпідставні»²³. Далі розгортання теми йде за стандартною радянською схемою: історія виникнення хасидизму з перспективи класових відносин; виявлення ретроградності містичних поглядів хасидів; політизація іудейських теологічних ідей в межах релігійного сіонізму; пережитки іудаїзму в СРСР та шляхи їх подолання.

У 1980 р. виходить у світ методична розробка для студентів Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горькового «Реакційна суть сучасного іудаїзму і сіонізму», яка була підготовлена майже усім складом кафедри наукового атеїзму, під редакцією І. І. Миговича та М. В. Філоненка.

У методичці представлено п'ять тем, які дають загальне уявлення про ті основи іудаїзму, що їх викладали студентам: 1) марксизм-ленінізм про реакційну сутність іудаїзму та сіонізму; 2) історичні форми іудаїзму та його модернізація в сучасних умовах; 3) іудаїзм як засіб ідеологічного обґрунтування сіонізму; 4) сіонізм – ворог суспільного прогресу; 5) критика клерикально-сіоністських фальсифікацій становища іудаїзму та населення єврейського походження в СРСР. Ознайомившись зі змістом цієї методичної розробки, стає зрозумілим, що прив'язка в радянській «пролетарській» науці іудаїзму до сіонізму нікуди не зникла, а «популярними» темами для обговорення продовжували бути ідеї про «богообраність» єврейського народу, «одвічного антисемітизму» та месіанські часи. Саме ці ідеї вважалися заполітизованими сіоністськими ідеологами. Можна припустити, що якби не «анти-сіонізм» Радянського Союзу, який особливо посилювався після 1953 р., про іудаїзм взагалі б не писали та його б ніяким чином не досліджували.

Отже, досягнувши мети пропонованої теми, можна зробити наступні висновки. Дослідження іудаїзму в Українській РСР з 1957 до 1985 рр. є вкрай обмеженим не тільки радянською ідеологією та марксистсько-ленінською методологією, але й своїм науковим значенням. На жаль, більшість «пролетарських» дослідників тих часів не мала достатньої підготовки для проведення якісних досліджень з іудаїзму.

В означений період в Україні іудаїзм вивчали дослідники Т. К. Кичко, А. І. Едельман та І. І. Мигович. Т. К. Кичко був більше партійним діячем, ніж науковцем, тому його розвідки були просякнуті антисемітськими та антисіоністськими настроями. І. І. Мигович, перш за все, був педагогом і спрямовував свої зусилля на створення методологічної бази для виховання студентів в атеїстичному дусі. А Едельман А. І. написав достойну кандидатську дисертацію, частини якої видав як статті та брошури. Його дійсно можна назвати науковцем, мабуть, тому що він мав гарну філологічну підготовку, а відтак міг читати літературу іноземними мовами, хоча б таким чином знайомлячи науковців радянської України із сучасними розробками в іудейській філософії.

Література, на яку покликаються автори тогочасних досліджень з іудаїзму, є майже ідентичною: праці К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна²⁴ про євреїв; публікації радянських дослідників з Москви та Ленінграда (збірника статей «Критика иудейской религии»²⁵, праці А. Б. Рановича, М. Й. Шахновича, М. С. Беленького, Г. Л. Баканурського²⁶ та ін.) та газетні матеріали, де розповідаються історії простих трудящих євреїв, в яких «відкрилися очі» на релігію, що вони її раніше сповідували. Радянські науковці не користувалися дослідженнями зарубіжних авторів «через те, що ідеологія їх цілком чужа для наших працюючих мас»²⁷.

Усі праці з іудаїзму в радянській Україні повинні були підкорятися погодженій комуністичною партією схемі: спростування божественного провидіння в історії єврейського народу, обґрунтування використання правлячими класами релігійних ідей іудаїзму для пригнічення трудящих євреїв, ретроградність деяких поглядів іудаїзму (зокрема, ставлення до жінок, закони кашруту, іудейська етика), політизація іудейських віроповчальних ідей націоналістичною «буржуазною» ідеологією сіонізму, відмирання іудаїзму в СРСР.

У 1976 р. XXV з'їзд КПРС поставив завдання боротися із сіонізмом. І хоча до цього року друкувалися публікації про сіонізм та його генетичний зв'язок з іудаїзмом, після 1976 р. ми спостерігаємо тотальну спрямованість публікацій на критику сіонізму. На нашу думку, якби не потреба комуністичної партії в науковому обґрунтуванні неспроможності сіонізму вирішити національне питання євреїв, то, можливо, в Радянському союзі взагалі не друкувалися б книги про іудаїзм.

- ¹ Басаурі Зюзіна А. М. Академічне дослідження іудаїзму в незалежній Україні // Філософська думка. – 2013. – № 3. – С. 65–82.
- ² Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К.: Критика, 2007. – 292 с.
- ³ Єврейські наукові установи в Україні у 20–30-ті роки ХХ століття. – К., 1997.
- ⁴ Левченко В. Становление иудаики в контексте трансформации исторической науке в Украине (1917–1930-е гг.) // Материалы Шестнадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 2. – М., 2009. – С. 475–482; Левченко В. Становление иудаики в Одессе в 1920-30-е гг.: центры, персоналии, традиции // «Мама городов израилевых...»: Сборник статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению Одесского национального университета имени И.И.Мечникова. – Одесса, 2011. – С. 79–86; Єлпатьєвська В.С., Петріківська О. Вивчення юдаїки та ізраїлезнавство в Одесі // Вісник Одеського національного університету. – Том 17. – Випуск 1(7) 2012. – С. 39–56.
- ⁵ Витринская Е. Содержание печатных источников по антииудейской агитации и пропаганде в 1920–30-х гг. на Украине // Тирош – труды по иудаике. Вып. 10. – М., 2010. – С. 165–172.
- ⁶ Окремі аспекти цих досліджень нами вже були розглянуті у статті Басаурі Зюзіна А. М., Кисельов О. С. «Питання атеїзму» як джерело з історії радянського релігієзнавства // Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний виміри. До 55-ї річниці кафедри релігієзнавства. Матеріали науково-практичної конференції, 22 вересня 2014 р.: [матеріали доповідей та виступів] (редкол.: А. С. Конверський та ін.). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – С. 124–131
- ⁷ Greenbaum A. Jewish Studies in the U.S.S.R., 1950–1990 // Encyclopedia Judaica / Fred Skolkin, editor-in-chief; Michael Berenbaum, executive editor. – 2nd edition. – Thomson Gale, 2007. – Vol. 11. – P. 320.
- ⁸ Там само. – С. 321–322.
- ⁹ Ямпольський К. Й. Походження та суть іудаїзму. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1957;

- Бренман Р. А. Іудаїзм на службі сіонізму. – К.: Політвидав України, 1973; Бренман Р. А., Крикотун В. М. Що проповідується іменем бога Ягве та Ісуса Христа?. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1965; Бичатін В. Іудаїзм: історія і сучасність // Людина і світ, 1972. – №3. – С. 25–30; Коган Д., Шварц В. Сіонізм у релігійних шатах. – К., 1972; Заброта Е., Теплицький А. Під гаслом «богообраності» // Людина і світ. – 1982. – №2. – С.38–39; Критика модернізації віровчення іудаїзму [Метод. рекомендації] / Підгот. О. М. Ковтун. – К., 1986; Вовк О. Л., Кокошинский О. А. Иудаизм в реакционных планах сионизма. – Симферополь: Таврия, 1986; Еленский В. Е. Иудейский клерикализм и сионизм. – К.: Выща шк. Головне изд-во, 1988.
- ¹⁰ Кичко Т. К. Іудаїзм без прикрас. [Передмова А. Введенського, Г. Плоткіна]. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1969. – С. 4.
- ¹¹ Decter M. «Judaism Without Embellishment»: Recent Documentation of Russian Anti-Semitism // New Politics. – 1964. – Winter. – P. 102.
- ¹² Там само.
- ¹³ Цікаво відмітити цей поділ, прийнятий саме в радянських дослідженнях з іудаїзму: євреї – це національна приналежність, іудей – релігійна, а сіоніст – політична.
- ¹⁴ Кичко Т.К. Іудаїзм і сіонізм. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1968. – С. 2.
- ¹⁵ Советские евреи: мифы и действительность. – М.: Изд. Агентства печати Новости, 1972. – С. 18.
- ¹⁶ Там само. – С. 20.
- ¹⁷ Кичко Т. К. Сіонізм – ворог молоді. – К.: «Молодь», 1972. – 176 с.
- ¹⁸ Эдельман Адольф Исидорович [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.jewish-heritage.org/aie.htm>.
- ¹⁹ Эдельман А. И. Иудаизм: прошлое без будущего. – Ужгород: «Карпати», 1977. – С. 6.
- ²⁰ Мигович Иван Иванович [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>.
- ²¹ Мигович І. І. Атеїстична робота серед послідовників іудаїзму. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1973. – С. 10.
- ²² Мигович І. І. «Благочестивий» іудаїзм і сіонізм. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 12.
- ²³ Там само. – С. 23.
- ²⁴ Маються на увазі роботи К. Маркса «До єврейського питання», К. Маркса та Ф. Енгельса «Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії», Ф. Енгельса «Про антисемітизм», В. Леніна «Становище Бунду в партії», листівка «До єврейських робітників», стаття «Націоналізація єврейської школи» тощо.
- ²⁵ Критика иудейской религии / Составление, редакция, вступительная статья М. С. Беленького. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962.
- ²⁶ Ранович А. Б. Очерк истории древнееврейской религии / Ввод. ст. Н. Никольского. – М.: ГАИЗ, 1937; Ранович А. Б. Иудейская религия. – М.: Гос. антирелигиозное издание, 1934; Шахнович М.И. Реакционная сущность иудаизма. Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии. – М. – Л.: Изд-во Акад. наук СССР, «Ленингр. отд.-ние», 1960; Шахнович М.И. Загат иудейской религии. – Л.: Лениздат, 1965; Беленький М. С. Что такое Талмуд. – М.: Изд-во АН СССР, 1963; Беленький М. С. Современный иудаизм. – М.: «Знания», 1972; Баканурский Г. Л. Иудаизм и современность. – М.: «Знания», 1978.
- ²⁷ Цит. за Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К.: Критика, 2007. – С. 73.